

Journal of Recreation and Tourism Research

Journal home page: www.jrtr.org

ISSN:2148-5321

TERÖR VE TURİZM ARASINDAKİ EKONOMİK İLİŞKİ

Ayşegül ACAR^a

Gürel ÇETİN^b

^a Karabük Üniversitesi, Safranbolu Turizm Fakültesi, Karabük, Türkiye (aysegulacar@karabuk.edu.tr)

^b İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye (gurelc@istanbul.edu.tr)

ARTICLE HISTORY

Received:

31.03.2017

Accepted:

10.04.2017

Anahtar Kelimeler:

Turizm
Terör
Turizm Ekonomisi
Terörizm

Keywords:

Tourism
Terror
Tourism Economics
Terrorism

ÖZ

Dünya ekonomilerine ve özellikle turizm sektörüne yönelik tehditlerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Bu tehditlerin temel sorumlularından biri ise ne yazık ki terörizm olgusu ve terör faaliyetleridir. Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı, terör olaylar ile turizm gelirleri arasında ki direkt ilişkiyi ve terör olaylarının turizm gelirleri yolu ile ülke ekonomisindeki etkisini ekonometrik çalışmalarda sıkça kullanılan EVIEWS paket programı kullanılarak irdelemeyi amaçlamıştır. Model bulguları değerlendirildiğinde birinci modelde gerek kısa dönem regresyon analizi gerekse uzun dönem Ko-Entegrasyon ve Nedensellik testlerinde terör indeksi değişkeninin turizm gelirleri üzerindeki etkisinin varlığı saptanmıştır. İkinci Modelde ise turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin saptanması amacıyla yapılan uzun dönem Ko-Entegrasyon ve Nedensellik testleri sonucunda; turizm gelirlerinin GSYİH üzerindeki payının ekonomik büyüme ile uzun dönem eş bütünleşme gösterdiği ve aralarında nedensel ilişkilerin var olduğu ortaya çıkmıştır.

ABSTRACT

Threats towards world economies and especially tourism sector increase day by day. The main responsible of these threats is unfortunately terrorism phenomenon and terror activities. So, when looking at the existing studies examining the relationship between terrorism and tourism; it can be seen that terrorism influences countries' economic environmental factors directly and/or indirectly, and also it is a critical factor on interrupting tourism industry and decreasing tourism market. With this way, the main aim of this study is to determine the direct relationship between terrorism and tourism income in Turkey and to examine the effects of terrorism incidents in the country economy through tourism incomes using the EVIEWS package program which is frequently used in econometric studies. When the findings of the first and second models are evaluated, it is determined that the existence of the effect of terror index variable on tourism revenues by both short-term regression analysis and long-term Co-Integration and Causality tests of the first model. In the second model, as a result of the long-term co-integration and causality tests conducted in order to determine the effect of tourism revenues on economic growth, it is found that the share of tourism revenues over GDP has long-term cointegration with economic growth and there is a causality relationship between them.

GİRİŞ

Geçtiğimiz yüzyılın sonlarına doğru küreselleşmenin ve teknolojik koşulların da etkisiyle yükselişe geçen ve uluslararası bir nitelik kazanan terör faaliyetleri, ülke ekonomilerini gerek ulusal gerek uluslararası anlamda zora sokmuştur. Ulusal açıdan bakıldığında, ülkesinde terör faaliyetlerinin artmasıyla birlikte tüketicilerin zihnindeki risk algısının yükselmesi, satın almaya yönelik davranışları üzerinde olumsuz yönde etkili olmuş ve ülke içinde yapılan harcamaların azalmasına sebebiyet vermiştir. Uluslararası perspektiften bakıldığında ise, özellikle turizm sektörü başta olmak üzere pek çok sektörün terör faaliyetlerinden yara aldığı gözle görülür bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmanın ana konusu terör olayları ile turizm gelirleri arasında ki direkt ilişkiyi ve terör olaylarının turizm gelirleri yolu ile ülke ekonomisindeki etkisini kurulan zaman serisi modelleri ortaya çıkarmaktır. Bu bağlamda literatürden faydalanarak turizm gelirlerini etkilediği düşünülen, yurda giriş yapan turist sayısı, turizm işletme belgeli otellerdeki yatak sayısı ve terör indeksi değişkenleri arasındaki ilişkiler 1980-2016 yılları arasına ait yıllık veriler ile irdelenecektir.

TERÖR VE TERÖRİZM KAVRAMLARI

ABD Dışişleri Bakanlığı terörizmi “ulus altı gruplar tarafından, sivillerin ve silahsız güvenlik güçlerinin hedef alındığı, önceden tasarlanmış ve genellikle belirli bir kitleyi etkileme amacıyla olan, politik sebeplere dayalı şiddet”, uluslararası terörizmi ise “birden fazla ülkenin topraklarını veya vatandaşlarını içeren şiddet” (1996:4) olarak tanımlamaktadır. Bir politik ifade biçimi olarak terörizm, Yahudi vatanseverlerin Filistin’de “Fanatikler” adı altında organize oldukları bir grupla Roma yönetimine karşı çıktıkları, ve Romalıları Filistin’den atmak için bir terör harekâtı başlattıkları 6. yüzyıla kadar dayanan bir tarihe sahiptir (Poland 1988; Schlagheck 1988). Terörizm, Yahudi nüfusu Roma’dan atılana kadar 116-117 yılları ve 132-135 yılları arasında tekrar ortaya çıkmıştır. Bu terim, Fransız hükümetinin düşmanlarını korkutmak ve mağlup etmek için sistematik terörü kullandığı 1792-1794 Fransız İhtilali sonrasında 18. yüzyıla kadar resmi olarak politik sözlükte yer almamıştır (Murphy 1989; Poland 1988; Schlagheck 1988). Uluslararası terörizm, 1960’ların sonu ve 1970’lerin başında hızlı bir artış göstermiş daha sonra kısa bir sessizlik sürecinin ardından, 1980’lerde şiddetle tekrar baş göstermeye başlayarak 1980’lerin sonuna doğru terörizm olağan bir hale gelmişti (D’Amore ve Anuza 1986; Richter ve Waugh 1986). 1990’ların ilk yarısında nispeten daha az terör olayı kaydedilse de bu olayların doğası ve boyutu, ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından belirtildiği gibi, geçmiş yıllardaki olayların doğası ve boyutlarından daha büyüktür.

Terörizmin değişken doğası; terör örgütleri ve istatistikleri hakkında bilgi sunan ve ABD Dışişleri Bakanlığı’nın yıllık yayınladığı Patterns of Global Terrorism’in açıklamalarına göre son zamanlarda uluslararası bazda terörist saldırılarında en yüksek ölüm sayısı 1995 yılında ki 163 insan aksine 1996’da 311 insandır (ABD Dış İşleri Bakanlığı,1997). Uluslararası alanda gerçekleştirilen terörizm kaynaklı ölümlerin sayısı 1994’te 314’iken 1995’te 165 düşmüş fakat yaralanan insan sayısı 6291’e yükselmiştir. 1996 yılında Tokyo metro istasyonuna yönelik yapılan gaz saldırısında 550 insanın yaralanması genel terör tehdidinin ciddi ve şiddetli yıkama sebep olacağını kanıtlar niteliktedir (1996:5).

Terörizmi anlayabilmek ve açıklayabilmek için gerek hükümet gerekse akademik topluluklar tarafından birçok tanım, tipoloji ve teori geliştirilmiştir (Hacker, 1978; May, 1974; Poland,1988; Schmind ve DeGraaf, 1982; Thornton, 1968; Wilkinson, 1979). Sıklıkla atıfta bulunulan “bir inanın teröristi diğer bir insanın özgürlük savaşçısıdır” görüşü terörizm kavramı için değişik bakış açılarına ve kavramsal sorunlara yol açmaktadır (Crenshaw, 1989; Jenkins, 1987, 1988; Poland,1988). Konu, kavramsal problemler ile doldurulduğu için tüm dünyada kabul gören veya bütünleştirici bir teori bulmak zor bir hal almıştır (Poland, 1988; Toman, 1991; Schmind ve Jongman, 1988). 1970’lerde başlayan ve hızla yükselişe geçen terörizmin nedeninin kitle iletişim araçları olduğu savunulmaktadır (Alexander 1977; Sandier ve Lapan, 1988; Schmid ve DeGraaf 1982). Karber’e göre “Sembolik bir hareket olarak ele alınan terörizm, diğer iletişim araçlarına benzer bir şekilde analiz edilebilir”(1971:9). Karber’in teorisi kapsamında terörizmin kavramlaştırılmasında iletişim sürecinin dört temel ögesini terörizm bağlamında değerlendirmektedir: mesajı ileten (terörist), mesajın alıcısı (terörist eyleminin hedefi), mesaj (bireysel veya kurumsal kurbanları içeren terör hareketi) ve geri bildirim (hedefin tepkisi). Karber’in teorisi turizm bağlamında aşına olunan bir senaryoyla açıklandığında daha rahat anlaşılabilir. Teröristler, bir yolcu uçağını kaçırdıkları zaman iletişimi başlatırlar. Mesajlarının hedefi muhtemelen geniş ve alakasız bir kitledir (örneğin protesto edilen bir hükümet). Uçaktaki yolcular ve kaçırma olayının kendisi, (belirli istekler içermesi muhtemel olan) mesajdır. Hükümetin teröristlerin istekleri ile uyum içinde hareket etmesi ise teröristlerin, iletişimin başarılı olduğu hükmüne varmak için bekledikleri geri bildirimdir. Karber’in (1971) terörizm tanımı, son 20 yılda dünyada görülen terörist saldırıları göz önünde

bulundurulduğunda gerçekçi bir tanımdır. Kitle iletişim araçlarının da yardımıyla teröristler, başka türlü asla ulaşamayacakları geniş kitlelere vaatlerini ve amaçlarını başarılı bir şekilde ulaştırabilirler. Dünya çapında yaklaşık olarak 800 milyon izleyicinin şahit olduğu ve 11 İsraili atletin ölümüne neden olan 1972 yılında Münih Olimpiyat oyunları sırasında gerçekleşen Filistin saldırısı, İsrail'in Filistinliler üzerinde ki baskı ve şiddetin ciddiyetini tüm dünyaya acı bir şekilde yansıtmıştır (Sönmez,1998). Terörizmi uygun maliyetli bir iletişim aracına çeviren aynı zamanda haberin yayılmasını hızlandıran ve göz korkutmanın meşru bir hale getirilmesine yol açan medya, saldırıya fazlasıyla dikkat vermiş ve bu saldırıyı büyük bir başarı olarak göstermiştir (Schmind ve DeGraaf, 1982). Bu durum ile beraber terörizm ve turizm arasında ki ilişki uluslararası arenada tanınmaya başlanmıştır.

Değişik kaynaklar tarafından sunulan ve terörizmin geleceğine yönelik tahminler daha cesur eylemlerin daha sık yapılacağını savunmaktadır (D'Amore ve Anuza,1986; Jnekins, 1987,1988; ABD Dış İşleri Bakanlığı, 1996). Teröristlerin hassas hedefler seçme eğilimine devam edecek olmaları hatta eylemlerini daha az fark gözeterek (gelişi güzel) yapacak olmaları terörizmin kurumsallaşma yolunda ilerleyen silahlı bir kuvvet olarak algılanıp coğrafi bazda genişlemesine sebebiyet sağlayacaktır. Ve en önemlisi bir iletişim aracı olan medyanın terör olaylarını yayınlamadaki izni doğrultusunda terörizm kavramı halkın aşına olduğu basit bir kavram haline gelecek ve terörizmin her zaman halkın şahit olabileceği sıradan bir duruma dönüşmesi kaçınılmaz olacaktır (Atkinson, Sandler ve Tschirhart 1987; Jenkins 1987). Hatta Jenkins (1988) 'e göre terörizmin kanıksanmış ve göz ardı edilebilir hale gelmiş olması sıra dışı güvenlik önlemlerinin ve tedbirlerinin hayatın kalıcı ve kabul edilebilir bir parçası haline gelmesini tetikleyecektir. 1993 yılında Dünya Ticaret Merkezinin, 1995 yılında Oklahoma City'nin yine aynı şekilde 1996 Suudi Arabistan'daki Birleşik Devletler Üssünün Bombalanması ve 1996 yılında Atlanta Centennial Olimpik parkında ve aynı yıl Chicago'nun O'hare Uluslararası Havalimanı pistinde patlatılan bomba sıkı güvenlik önlemlerinin alınmasına yol açmış ve durumu kanıtlar nitelikte örnekler oluşturmuştur (Sönmez ve Graefe,1998) .

Teröristlerin amaçları her ne kadar birbirinden farklılaşsa da genel anlamda terörist faaliyetler üç temel taktik amaç çerçevesinde toplanabilmektedir. Bunlar; tanıtım (kamuoyuna sesini duyurmak), politik istikrarsızlık (bir ülkedeki mevcut rejimin meşruluğuna zarar vermek için kurumsal siyasi çevrenin dışında davranışlar göstermek) ve ekonomiye zarar vermek (kamuoyu üzerinde bir baskı yaratabilmek için maddi zarara uğratmaya çalışmak) olarak nitelendirilebilir (Tavares, 2004, 1042). Bu çalışmada, araştırmanın konusu itibariyle terörist faaliyetlerin "ekonomiye zarar vermek" boyutu üzerinde durulacak ve özellikle turizm sektörüne yönelik olumsuz etkilerine yer verilecektir.

TERÖR VE TURİZM İLİŞKİSİ

Uluslararası terörizm ve turizm, ülke sınırlarını aşması, farklı ülke vatandaşlarını içermesi ve seyahat ve iletişim teknolojilerinden faydalanması bakımından ortak özelliklere sahip iki kavramdır (Schlagheck, 1988). Rastlantısal terörist eylemleri turistleri korkutmakta ve bu eylemler unutulana kadar ülkedeki turizm hareketliliğini yavaşlatmakta, ülkenin olumlu imajını lekeleyip ülkenin turizm sektörünü tehlikeye atabilmektedir (Sönmez,1998). Terörizm ve turizm arasında ki ilişkiyi irdelemek terörist hedeflerini anlamının kaçınılmaz bir şartıdır. 1980'lerden bu yana terörizm ile turizm arasında ki ilişki (Richter,1989; Richter ve Waugh,1986), turizmin ekonomik etkilerini (Enders ve Sandier1991; Enders,Sandier ve Parise, 1992) ve turizm sektörünün bu konu ile nasıl ilişkisel hale geldiğini (Brady ve Widdows,1988;Buckley ve Klemm 1993; Conant ve diğerleri 1988; D'Amor ve Auza 1986; Hollier1991; Hurley, 1988; Lehrman,1986; Sönmez 1994) irdelemişlerdir. Bazı teorik çalışmalar, terörizm ve turizm arasında ki ilişkiyi kavrama konusunda faydalı bilgiler sunmaktadırlar (Aziz, 1995; Richter 1983; Richter ve Waugh 1986;Wahab 1995). Bu kapsamda değerlendirildiğinde literatürde yapılan çalışmalar göstermektedir ki turistlerin veya turizm sektörünün hedef alınması kastidir ve teröristlerin hedefledikleri amaçlara ulaşmasında etkili bir yoldur. Turistlerin terör olaylarında hedef alınma sebepleri, onların sembolik olarak kendi ülkelerinin elçileri ve muhalif hükümetin dolaylı temsilcileri olarak görülmeleleridir. 1985 yılında Filistinliler tarafından kaçırılan Achille Lauro yatında ki tek Yahudi Amerikalının öldürülmesi bu durumu kanıtlar niteliktedir (Richter1983; Richter ve Waugh 1986:235). Başka ülke vatandaşlarının yani turistlerinde hedef alındığı terör eylemleri medyada geniş çapta yer alarak büyütülmekte ve teröristler ve kurumlar arasında ki politik çatışmalar hızlı bir şekilde küresel ölçekte duyulmaya başlamaktadır. Bu sayede tanınmayı isteyen teröristler hem kendi ülkelerinin kısıtlama ve sansürlerini engelleyerek basında gerekli ilgiyi görmekte hem de amaçlarına ulaşmaktadırlar. Yani, teröristler stratejik amaçlarını gerçekleştirmek için turistleri hedef alırlar ve turizm sektörünü baltalarlar ve medyanın

teröristlere göstermiş olduğu büyük ilgi sayesinde reklamlarını yapan teröristler daha üstün ve tanınmış hale gelirler. Bu durum teröristler için turistlerin ne kadar faydalı olduğunu doğrulamaktadır (Richter, 1983).

Bunun yanı sıra teröristler kaynak ihtiyaçlarını karşılamak için yabancı turist ve kuruluşlara yönelmekten kaçınmazlar. Yabancı dil konuşan ve yabancı görünen geniş turist grupları teröristlere hem rahat bir saklanma ve güvenlik hem de hedef seçme imkânı tanımaktadır. Teröristler, hiç şüphe uyandırmadan turistlerin arasında rahatça gezebilir ve döviz kullanarak alışveriş yapabilirler (Richter ve Wugh,1986). Ayrıca teröristlerin turistleri hedef almaktaki bir diğer amacı ise kendi ideolojik amaçlarını gerçekleştirmek ve hükümeti destekleyen vatandaşları cezalandırmak ve hükümeti zayıf göstererek siyasi tanınma iddialarını güçlendirmektir (Hallve O’Sullivan,1996).

Bazı çalışmalar terör ve turizm ilişkisini sosyoekonomik ve kültürel bazda ele almıştır (Aziz 1995; Lea1996; Richter 1983; Wahab 1995,1996). Richter’e göre bazı durumlarda veya ülkelerde turizm, turizmin gelişmesini destekleyenler veya karşı çıkanlar arasında bölücü çatışmalara neden olabileceğini savunmaktadır (1983: 18-19). Turizmin, yerli sanayinin bozulmasından ve kültürel yozlaşmadan sorumlu olduğu düşüncesinin var olması, ayrıca turizmin gelişmesinin yerli halka fayda sağlamadığı algısı toplumda kutuplaşma yaratarak terörizm gibi şiddetli olaylara yol açabilmektedir (Richter ve Waugh 1986: 237). Keza, Lea ‘nın “turizm gelişmesinde rol alanların, toplum desteğini de arkalarına alacak şekilde proje tasarlama, hedefler belirleme ve uygulamada ki başarısızlığın bazı kesimlerin tepkisine ve dolaylı olarak şiddete yol açacaktır” görüşünü desteklemektedir (1996: 124). Bunların yanı sıra, yerlileri turistlerden ayıran sosyoekonomik, kültür ve iletişim farklılıkları kızgınlığa sebep olarak şiddeti körükleyebilir (Aziz 1995; Lea, 1996). Sonuç olarak Turistlerin hedef alınmasının sebeplerinde bir diğeri kayda değer bir tüketimi (harcama) yansıtan turizm şekilleri (örneğin; para ve kredi kartının gösterilmesi, gösterişli fotoğraf makinaları, pahalı kıyafetler, takılar valizler) olabilir. Akabinde turizme karşı oluşan kızgınlık ve bu kızgınlığın tehlikeli bir şekilde ifade edilmesi terör eylemlerinin vuku bulmasına sebep olabilmektedir.

Terörizmin turizmi hedef almasının altında yatan nedenlerden diğeri istatistiki verilerle de desteklendiği üzere turizmin ülke ekonomilerine yapmakta olduğu katkıdır. Özellikle gelişmekte olan ülke ekonomilerinin gündeminde olan işsizlik, likidite sıkıntısı vb. problemlerin çözümü için turizm sektörü eşi benzeri olmayan bir hazinedir. Örneğin; Uluslararası Para Fonu (IMF) turizmi Yapısal Uyum Programlarına (Structural Adjustment Programmes – SAPs) dâhil etmiştir. Benzer biçimde 1994 yılında Fas’ta imzalanan ve uluslararası hizmet ticaretinin önündeki engellerin ortadan kaldırılmasına yönelik olarak imzalanan GATS (General Agreement on Trade in Services) anlaşması da, çok uluslu işletmelerin 3. Dünya ülkelerinde yapacakları yatırımın önünü açmıştır. TRIMs (Agreement on Trade-Related Investment Measures) anlaşması ise bir ülkeye gelen yabancı yatırımcıların yerel girdileri kullanmaları zorunluluğunu ortadan kaldıran ve turizm endüstrisinin küresel ekonomi ile entegre hale gelmesine olanak sağlayan diğeri bir anlaşmadır (Chavez, 1999, 2). Turizmin ülke ekonomileri açısından bu denli önem arz etmesi ve bununla birlikte günümüz turizm sektörünün küresel bir nitelik kazanarak uluslararasılaşması, sektörün terörizm faaliyetlerinin odak noktası haline gelmesini de kaçınılmaz kılmıştır (Öztürk ve Çelik, 2009: 98).

Bunların yanı sıra, teröristlerin turistleri ve turizmi hedef almalarında etkili sebeplerden biri de kuşkusuz ki turizmin kapitalizmi simgeleyen bir olgu olmasıdır. Eğer ki turizm devlet tarafından destekleniyorsa, turizm sektörüne yapılan saldırılar devlete karşı yapılmış olarak algılanmaktadır. Turizm sektörü önemli ekonomik hareketlilik kaynağı olduğu için teröristlerin turistleri hedef alarak gerçekleştirdiği saldırılar, ülkeye döviz girişinin düşmesine sebep olarak hükümete ekstra ekonomik bir yük bindirmekte ve politik olarak teröristleri devlet yetkililerinden daha avantajlı hale getirmektedir (Hall ve O’Sullivan,1996;Richter ve Waugh 1986). Edgell (1990)’a göre turistlerin kendi ülkelerinde kalma veya nispeten daha güvenli destinasyonlara gitme kararları, terörizminde mustarip ülkelerin turizm sektöründe büyük kayıplar yaşaması anlamına gelmektedir.

Kısaca özetlemek gerekirse literatür, turizmin teröristlerce başlatılan iletişimin bir şekli veya bu iletişimde kullanılan bir mesaj olabileceğini göstermektedir. Turizm; politik, dini ,sosyo-ekonomik veya kültürel anlaşmazlıkları tetikleyerek terörist eylemlerine ilham kaynağı olabilir. Yine turizm ideolojik ve politik çatışmaları geniş kitlelere ulaştırmak için etkili bir araç olarak kullanılabilir (Sönmez ve Graefe,1998).

TERÖRÜN DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE TURİZM SEKTÖRÜ ÜZERİNDEKİ EKONOMİK ETKİLERİ

Terörizmin ve terör faaliyetlerinin dünya ülkelerinin ekonomileri üzerinde bıraktığı olumsuz etkiler; ülkelerin büyüme oranları, dış ticaret gelirleri, ihracat kalemleri, ülkelere yapılan doğrudan yabancı yatırımlar ve diğer tüm uluslararası faaliyetleri ile ilgili rakamsal veriler incelendiğinde net bir şekilde görülebilmektedir. Zira terör, bir yandan toplum üzerinde bir yıldırma politikası izlerken, öte yandan ülke ekonomilerini de olumsuz yönde etkilemeyi amaçlayan bir olgudur. Özellikle 21. yüzyılın asıl değerlerinin ve uluslararası politikalarının odak noktası haline alan terörizm, geçtiğimiz yüzyıla kıyasla ağırlıklı olarak ülke ekonomilerini hedef seçmektedir (Serçek ve Serçek, 2016; Yavaş, 2004).

Bir ülkenin döviz gelirleri içerisinde en etkili kalemlerden biri kuşkusuz turizm gelirleridir. Zira turizm sektörü, gelişmekte olan pek çok ülkenin önem verdiği ihracat kalemleri sıralamasında ilk sırada yer almaktadır (Drakos ve Kutan, 2003: 621). Terör gerek yarattığı doğrudan maliyetleri gerekse dolaylı maliyetleri ile turizm gelirlerinin düşmesi üzerinde yüksek oranda pay sahibi olan bir etkidir. Terörizme dayalı yurtiçi yatırımlar ve ülkeye gelen doğrudan yabancı yatırımların azalması sebebiyle hem iç piyasa hem dış piyasa kaynaklı yatırım kapasitesi azalmakta, bunun yanı sıra elde edilebilecek sermaye stoku da zarara uğramaktadır. Benzer şekilde altyapı sisteminin zarar görmesiyle birlikte ekonomide verimliliğin ve etkinliğin düşmesine neden olan terörist eylemler, terörle mücadele kapsamında terörist faaliyetleri durdurmak ve zanlıları yakalamak için ayrılan kaynakların fırsat maliyetinin de yükselmesine yol açmaktadır (Enders ve Sandler, 1996: 331). Tüm bu olumsuz etkenler nedeniyle azalan turizm gelirlerini eski haline getirmek için kamu harcamalarının artırılması da çoğunlukla, düşük büyüme hızı ve yüksek enflasyon oranlarını da kaçınılmaz hale getirmektedir. Öte yandan terörle mücadele kapsamında ülkenin yeterli rezerv birikimine sahip olmaması da o ülkenin dış borçlanma yoluna gitmesine neden olabilmektedir. Uzun vadede bu durum ekonomik durgunluk ile de sonuçlanabilmektedir (Akıncı ve Yılmaz, 2015: 53-54).

Turizm sektörüne yönelik gerçekleştirilen ilk terör olayı 1972 yılında 11 kişinin ölümüne yol açan Münih Olimpiyat oyunlarında gerçekleştirilmiştir. 1985 yılında Avrupa'yı ziyaret eden Amerikalıların sayısı 6 milyondan fazlayken Avrupa'da turizm sektörünü hedef alan terör faaliyetlerinin vuku bulması sonucu 1986 yılında 7 milyon olması öngörülen Amerikalı turist sayısı %30'luk bir düşüş göstermiştir. Ayrıca yaklaşık 2 milyon Amerikan vatandaşı bir önceki yılda gerçekleşen terör olayları ve Amerika-Libya askeri mücadelesinin ardından, 1986 yılındaki yurtdışı planlarında değişiklik yapmışlardır (Edgell1990; Richter ve Waugh1986). Hiç şüphesiz turizm planında ki değişiklikler birçok ülkenin gelirinde ciddi kısıtlamalara neden olmuştur. Dünya Turizm Örgütü (WTO) 1985 yılında turizm sektöründe yaşanan 105 Milyar dolarlık kaybın sebebi olarak terör olaylarını göstermektedir. Bu süreçte rezervasyonlarda görülen %50'lik düşüş Akdeniz ülkelerinin sıkıntı yaşamalarına sebep olmuştur. 1986 yılında 205 seyahat acentesini içeren anket sonuçlarına göre yapılan iptallerin %48'inin terör olaylarında dolayı olduğu ortaya çıkarılmıştır (Lehrman1986). Otel doluluk oranlarının incelendiği bir araştırma da ise Avrupa'da 1985 yılında tekrarlanan terör olaylarında dolayı Roma otellerindeki Amerikalı turistlerin sayısında yaklaşık olarak %60'lık bir düşüş olduğu tespit edilmiştir (Hurley, 1988). Terörist aktivitelerinin ülke ekonomileri ve turizme yönelik etkileri ile ilgili verilebilecek en çarpıcı örneklerden biri kuşkusuz ABD merkezli gerçekleştirilen "11 Eylül saldırıları"dır. Saldırının hemen ardından 2001-2004 yılları arasında ABD'ye gelen yabancı turist sayısında ciddi bir azalma gözlemlenirken, yerli turist sayısında da az da olsa bir düşüş tespit edilmiştir (Bayramoğlu vd., 2015: 28-29). Ne var ki bu saldırılar sadece ABD ekonomisini (yaklaşık 105 milyar \$) zarara uğratmakla kalmamış, diğer ülkelerin turizm aktivitelerine de ciddi oranda yansımıştır. Öyle ki, Asya-Pasifik bölgesinde 11 Eylül saldırılarından sonra terörle mücadele kapsamında alınan önlemler ve yapılan harcamalar artmış, sigorta maliyetlerinin yükselmiş ve 11 Eylül sonrası iş yapmanın maliyeti de bununla birlikte yükselmiştir. Tüm bu gelişmeler doğrultusunda bölge ekonomisinin verimliliği azalarak büyümesi yavaşlamıştır. Bununla beraber çoğu sektörde olduğu gibi turizm sektöründe de gelire dayalı artışı ciddi oranda azalma göstermiştir (Edmonds ve Mak, 2006: 1-2; WTO, 2005: 3).

Bunun dışında terörizmin pek çok ülkede turizm sektörüne vermiş olduğu zararlar mevcuttur. Mısır'da 17 Kasım 1997 tarihinde Krallar Vadisi'nde gerçekleştirilen terörist saldırı sonucu turizm sektörü yaklaşık 1 milyar dolar zarara uğramış, istihdam edilen 700.000 kişi ve 7 milyona yakın vatandaş ekonomik açıdan bu saldırıdan yara almıştır. Bu doğrultuda konaklama işletmelerinde de doluluk oranları ciddi ölçüde azalmış ve toparlanma süreci yaklaşık 2 yıl kadar sürmüştür. Mısır hükümeti bu süreçte terörle mücadele kapsamında güvenlik tedbirlerini artırmaya ve turist harcamalarındaki düşüşü önlemeye yönelik çalışmalar yürütmüştür

(Morrow,2005). 1980 yıllarında İspanya’da başlayan ETA terör örgütü saldırıları sonucunda yaklaşık 140.000 civarı turistin ülkeyi terk ettiği ve bu düşüş 3 ay kadar devam ettiği belirtilmiştir (Taner, 2000: 95). İrlanda’nın kuzeyinde 1996 yılında Canary Wharf’ta gerçekleşen terör eylemi, IRA’nın ateşkesi bozması ile perçinlenerek turizm endüstrisine ağır yaralar vermiştir. IRA günümüze politika ağırlıklı bir duruş sergilemekle birlikte terör eylemlerinin son bulması için çalışmalar yürütmektedir. Bu doğrultuda İrlanda turizminin gelişimine katkıda bulunduğu söylenebilir (Leslie, 1999:38). İsrail’de 1992 yıllarında başlayan terör faaliyetleri ülke turizmine de ciddi zararlar vermiştir. Bu doğrultuda Turizm bakanlığı terör krizlerinin ardından 28 milyon \$’lık bir yatırım harcaması gerçekleştirerek sektörü canlandırmaya çalışmış ancak umut ettiği başarıyı gösterememiştir (Manfield, 1999; 30). 2005 yılında Ürdün’ün başkenti Amman’da, Hyatt, Radison SAS ve Days Inn olmak üzere 3 popüler otelde eş zamanlı meydana gelen bombalı eylemlerde 57 kişi hayatını kaybetmiş, 110 kişide yaralanmıştır. 2008 yılı Pakistan İslamabad Maritt oteline gerçekleştirilen terör eylemi sonucu ise 602’ ye yakın kişi hayatını kaybetmiş 250’den fazla kişi yaralanmıştır, 2005 yılında yine Endonezya Bali’ de turistlerin yoğun olarak bulunduğu yerlerde peş peşe infilak ettirilen bombalar 20 kişinin ölümüne 129 kişinin yaralanmasına sebep olmuştur. 2004 yılında ise Mısır Taba’da ki Hilton oteline yapılan terör eylemi sonucu 31 kişi ölüp, 159 kişi yaralanmıştır. 2005 yılında Mısır’ın Sina adasının en güney noktasında ki tatil kenti olan Sharm el-Sheikh’eye ve Ghazala Gardens otele arka gerçekleştirilen terör eylemleri sonucu ise 88 kişi hayatın kaybetmiş ve 150 den fazla kişi yaralanmıştır.

Terör, sadece Ortadoğu ülkelerini ve gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkeleri hedef almaktan ziyade hedefini çoğu zaman Avrupa ve gelişmiş olan ülkelerde ki turistik bölgelere ve turistlere de çevirmektedir. Son yılların verileri incelendiği takdirde, 2004 yılında İspanya Madrid’de 3 ayrı tren istasyonunda yapılan bombalı saldırılar da ölen 191 kişi ve yaklaşık 2000 yaralı, 2005 yılında İngiltere’nin başkenti Londra’da gerçekleştirilen bombalı terör saldırısı sonucunda ölen 56 kişi ve yaralanan 700 kişi, 2010 yılında Amerika New York Times Meyanında, 2011 yılı Norveç’in başkenti Oslo’da düzenlenen bombalı saldırıda hayatını kaybeden 77 kişi ve yaralanan yaklaşık 200’den fazla kişi, ve yine Fransa’nın başkenti Paris’te 2015 yılında kısa aralıklarla gerçekleştirilen 3 ayrı bombalı terör saldırılarında 146 kişi hayatını kaybetmiş ve 379 yaralı bulunmaktadır. 2016 yılında ise Belçika’nın başkenti Brüksel ulusal havalimanı ve metro istasyonun yönelik gerçekleştirilen saldırılarda 32 kişi hayatını kaybedip 270 kişi yaralanmıştır. Yine 2016 yılında hız kesmeden devam eden terör eylemleri 1990’dan bu yana en çok turist çeken ülke olan Fransa (aktop.org)’ nın tatile yönelik destinasyonlarından olan Nice kentinde sahil kenarında ki ünlü Promena de des Aglais caddesinde Bastille gününü kutlamak isteyen binlerce yerel halk ve turiste yönelik gerçekleştirilmiş ve içlerinde turistlerinde bulunduğu 84 kişinin ölümüne ve 200 den fazla kişinin yaralanmasına neden olmuştur.

Gerek Avrupa gerek diğer ülkelerde geçmiş ve yakın zamanda turistik bölgelerde gerçekleşen terör eylemlerinde ölen ve yaralanan insan rakamları Terör eylemlerinin ciddiyetini ve şiddetini gözler önüne sermektedir. Yakın tarihte Avrupa’da özellikler turizm bölgelerine yönelik gerçekleşen terör eylemleri, turizm ekonomisine ciddi derecede zarar vermiştir. STR verilerine göre 2016 Brüksel patlamasından birkaç gün önce %82’i olan otel doluluk oranı patlamanın hemen akabinde 7 günlük süreçte %25’e kadar düşmüş bunun yanı sıra Brüksel’e olan uçak rezervasyonlarında %136’lık bir düşüş yaşanmıştır (STR,2016). Yine 2015 Paris patlamalarında sonra Paris’e olan uçak bileti iptalleri%101’lik bir düşüş yaşamıştır, otel doluluk oranları %67 inerek önceki yıllara göre %15,1’lik bir kayıp yaşamıştır. Aynı şekilde Londra’da gerçekleşen patlama sonucunda ise otel doluluk oranları %58’e inerek sektör %27,7’lik bir kayba maruz kalmıştır (STR,2016).

Hiç Kuşkusuz ki Türkiye terörizmle en çok mücadele etmek zorunda kalan ülkelerin başında gelmektedir. 1973-1985 dönemleri arasında Ermeni terör örgütü Asala ile mücadele eden Türkiye, bu örgütün yıkılması ile beraber 1978 yılında kurulan PKK terör örgütü ile mücadele vermeye devam etmiştir. Yaklaşık 30 yıldır varlığını sürdüren PKK terör örgütüyle verilen mücadelede 30 bini aşkın insanın hayatını kaybetmesinin yanı sıra Türkiye ekonomisi özellikle turizm sektörü olmak üzere hemen hemen her alanda büyük kayıplar yaşamıştır. Son zamanlarda PKK terör örgütünün yanı sıra Türkiye’nin Güney sınırlarında Suriye ve Irakta ortaya çıkan IŞİD terör örgütü Türkiye içerisinde eylemler düzenlemeye başlamıştır. 1999 yılında PKK terörist örgütünün başının yakalanması sonucu Türkiye; Almaya, Fransa, İngiltere, İtalya, Hollanda, Belçika, Rusya, Avustralya ve daha birçok ülke tarafından boykot edilmiş (Unur,2000:176) ve bu durum turizm endüstrisi için olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmıştır. 1999 yılının ilk yıllarında Türkiye’ye yönelik turizm talebi olmasına rağmen ikinci çeyrek itibariyle rezervasyonlarda ciddi derecede düşüşler yaşanmıştır. Ülkeler ve PKK’ya ait DEM ajansı vatandaşları Türkiye’yi riskli bir ülke olarak göstermiş ve Türkiye’nin rakibi konumunda olan Yunanistan ve

İspanya tarafından desteklenen bu karalama kampanyaları Türkiye'yi darboğaza sokmuştur (Tunçsiper ve Gönen, 2001:12). Son 7 yıldır Türkiye'ye ve özellikle turistlere ve turistik destinasyonlara yapılan terör eylemleri sayısında, şiddetinde ve ölü sayısında tablo'1 de görüleceği üzere ciddi derecede artış yaşanmaya başlamıştır.

Tablo 1. Türkiye’ de Turistlik noktalara yapılan terör eylemleri

Yıl	Şehir	Açıklama	Ölü sayısı
31.10.2010	İstanbul	Beyoğlu İlçesinde Canlı Bomba Saldırısı	32
20.09.2011	Ankara	Çankaya Kaymakamlığı Önünde Bombalı araç infilakı	3
30.09.2011	Antalya	Göynük belediyesi önünde canlı bomba Saldırısı	1
09.08.2012	İzmir	Foça’da askere yönelik bombalı saldırı	2
01.02.2013	Ankara	ABD Büyükelçiliği önünde bomba infilakı	2
06.01.2015	İstanbul	Sultanahmet Turizm Şube müdürlüğü canlı bomba saldırısı	1
10.10.2015	Ankara	Ankara gar önünde canlı bomba saldırısı	109
23.12.2015	İstanbul	İstanbul Sabiha Gökçen Havaalanı peronunda patlama	1
12.01.2016	İstanbul	Sultanahmet meydanında turist kafilesi arasına giren canlı bomba eylemi	12
17.02.2016	Ankara	Çankaya ilçesinde bomba yüklü aracın infilakı	29
13.03.2016	Ankara	Kızılay Meydanı Güven parkta canlı bomba eylemi	38
19.03.2016	İstanbul	İstiklal caddesinde canlı bomba eylemi	5
28.04.2016	Bursa	Ulu camii önünde canlı bomba eylemi	1
07.06.2016	İstanbul	Fatih vezneciler metro istasyonu yakınında bomba yüklü araç infilakı	13
28.06.2016	İstanbul	Atatürk havaalanı dış hatlar terminali canlı bomba eylemi ve silahlı saldırı	45
10.12.2016	İstanbul	Beşiktaş Vadofone arena stadı yakınında ve Maçka parkında ki bomba infilakı	48
17.12.2016	Kayseri	Melihgazi semtince bomba yüklü araç infilakı	15
01.01.2017	İstanbul	Reina gece kulübünde yıl baş kutlaması sırasında silahlı saldırı	39

Kaynak: Emniyet Genel Müdürlüğü, Gazete Haberleri

Son 7 yıllık süre içerisinde meydana gelen bu saldırılar tablo 2’de sunulduğu üzere Turizm Gelirleri, Ülkeye gelen turist sayısı, ve turistlerin ortalama harcamaları üzerinde etkiler bırakmaktadır.

Tablo 2. Türkiye’nin son 7 yıllık Turizme İlişkin Verileri

Yıl	Terör Sayısı	Turizm Geliri(\$)	%	Turist Sayısı	%	Ortalama Harcama(\$)	%
2010	11	24 930 996	% -0,5	33 027 943	% 3.19	755	%- 3,5
2011	30	28 115 694	% 11,3	36 151 328	% 9.5	778	%3,04
2012	50	29 007 003	% 3.17	36 463 921	% 0,8	795	%2,18
2013	4	32 308 991	% 11.38	39 226 226	% 7,5	824	%3,64
2014	3	34 305 904	% 5.8	41 415 070	% 5,5	828	%0,48
2015	44	31 464 777	% -9.02	41 617 530	% 0,48	756	%-0,86
2016	42	22 107 440	% -29,73	31 365 330	%-24,6	705	%-6,7

Kaynak: TÜİK, Emniyet Genel Müdürlüğü, Gazete haberleri

VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu araştırma terör olayları ile turizm gelirleri arasında ki direkt ilişkiyi ve terör olaylarının turizm gelirleri yolu ile ülke ekonomisindeki etkisini irdelemeyi amaçlamıştır. Araştırmada yöntem olarak ekonometrik yöntemler benimsenmiş olup, ekonometrik çalışmalarda sıkça kullanılan EVIEWS paket programının 9. Versiyonu tercih edilmiştir. Bu bağlamda literatürden faydalanarak turizm gelirlerini etkilediği düşünülen, yurda giriş yapan turist sayısı, turizm işletme belgeli otellerdeki yatak sayısı ve terör indeksi değişkenleri arasındaki ilişkiler irdelenecektir. Çalışmada 1980-2016 yılları arasına ait yıllık veriler çeşitli kaynaklardan toplanmıştır ve terörün turizm gelirleri üzerinde ki etkisini belirlemek için zaman serisi tekniği ile çalışılacak iktisadi model oluşturulmuştur. Birinci iktisadi modelde kullanılan ve bağımlı değişken olarak ele alınacak 1980-2000 yıllarına ait turizm gelirleri Cengiz Aktaş'ın "Turizm Gelirlerini etkileyen değişkenler" adındaki yayımlanmış makalesinde alınmıştır, 2000 sonrası veri ise Türkiye Seyahat Acenteleri Birliğinin sitesinden alınmıştır. Gerek Merkez Bankası Verileri, Gerek TÜİK verileri gerekse TÜRSAB verilerinin araştırılmak istenen dönemi kapsamaması dolayısıyla, farklı dönemlere ait verilerin farklı kaynaklardan toparlanması gerekmiştir. Modelde kullanılacak 3 bağımsız değişken'den biri olan Terör İndeksi Global Terör İndeksi adı ile anılan, Institute For Economics And Peace tarafında yıllık yayımlanan bir endekstir. Endeksin oluşturulmasında ilgili ülkede o yıl yaşanan terör olayı sayısı, terör olayı dolayısıyla ölen insan sayısı ve terör olayı dolayısıyla yaralan insan sayısı değerleri ile hesaplanır. Yurda Giriş Yapan Yabancı Turist verileri Türkiye İstatistik Kurumu Turizm ve Sınır İstatistikleri verisinden alınmıştır. 1. Modelde son bağımsız değişken olan ülke içinde ki Turizm İşletme Belgeli Otellerdeki Yatak kapasitesi verileri Türkiye Seyahat Acenteleri Birliğinin sitesinden alınmıştır.

Araştırmanın ikini kısmında yani kurulacak ikinci modelde turizm gelirlerinin ülke ekonomisine etkisi incelenecektir. Bu bağlamda turizm gelirlerinin gayri safi yurt içi hasıladaki oranı ve reel ekonomik büyüme rakamları arasında VAR modeline dayalı Ko-Entegrasyon ve Nedensellik Analizleri yapılacaktır. Bu modelde kullanılacak ve Ekonomik Büyüme'yi yansıtacak Bağımlı Değişken ülke ekonomilerinde ekonomik büyüklük için en çok kullanılan göstergelerden birisi olan Gayri Safi Yurt içi Hasıla kullanılacaktır. Bir dönemdeki Gayri Safi Yurt içi Hasılda, önceki yıla göre gerçekleşen yüzde artış ekonomik büyüme olarak adlandırılıp, ülke ekonomisinin büyüme değişkeni oluşturulabilir. Araştırmada yer alan Gayri Safi Yurt içi Hasıla'da meydana gelen yüzde değişim verisi Word Bank Data'dan alınmıştır. Bağımsız Değişken olarak işleme sokulacak Turizm Gelirlerinin Gayri Safi Yurt İçi Hasıladaki Payı değişkenine ait veri Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği web sitesinden edinilmiştir.

Model

1980-2016 yılları arasında yıllık veriler ile Terörün Turizm Gelirlerine olan etkisini belirlemeye yönelik zaman serisi tekniği ile çalışılacak 1. iktisadi model şu şekildedir;

Turizm Gelirleri = f (Terör İndeksi, Giriş Yapan Turist Sayısı, Yatak Kapasitesi)

İktisadi modelde yer alan değişkenler için kullanılacak simgeler tablo 3'deki gibidir.

Tablo3. Değişkenlere Ait Kaynak ve Simgeler

Değişken	Simge
Turizm Gelirleri (Bağımlı Değişken)	Turgel
Terör indeksi (Bağımsız Değişken)	Ter
Yurda Giriş Yapan Turist Sayısı (Bağımsız Değişken)	Tursay
Turizm İşletme Belgeli Otellerdeki Yatak Sayısı (Bağımsız Değişken)	Yat

Bu bağlamda iktisadi modelin ekonometrik gösterimi şu şekilde olacaktır;

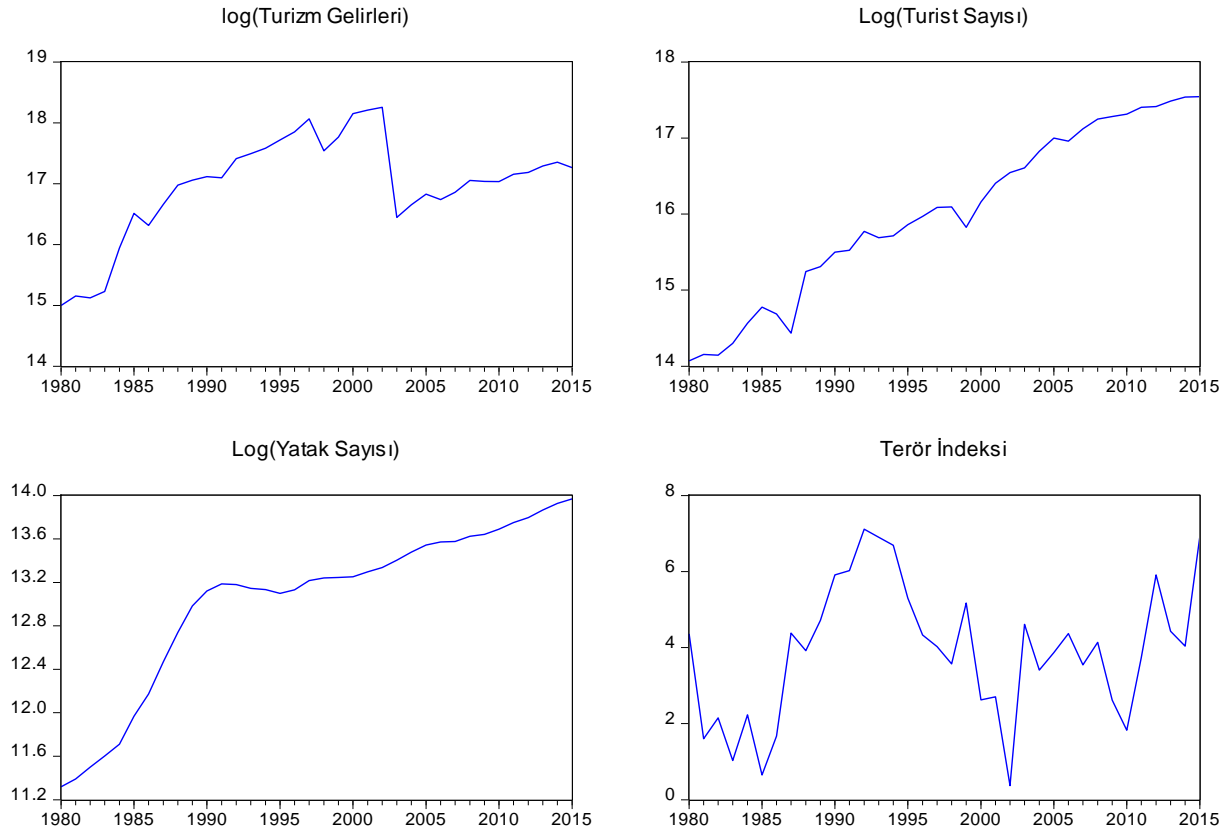
$$\text{Turgel} = \beta_0 + \beta_1(\text{Ter}) + \beta_2(\text{Tursay}) + \beta_3(\text{Yat}) + \varepsilon$$

Turizm gelirleri değişkeni, yurda giriş yapan turist sayısı değişkeni ve otellerdeki yatak kapasitesi değişkenlerinin doğal logaritmaları alındığında tahmin edilmek istenen model şu şekilde olacaktır;

$$\text{Log}(\text{Turgel}) = \beta_0 + \beta_1(\text{Ter}) + \beta_2(\text{log}(\text{Tursay})) + \beta_3(\text{log}(\text{Yat})) + \varepsilon$$

Modele yer alan değişkenler ait seyir grafikleri şekil 1 de ki gibidir;

Şekil 1. Değişken Seyir Grafikleri

Grafikler incelendiğinde değişkenlerin durağan olmadıkları görülebilir. Zaman serisi ekonometrisinde durağanlık birçok analiz için temel varsayımlardan biridir. Değişkenlere ait durağanlık durumlarının incelenmesi ve durağan olmayan değişkenlerin farklarındaki durağanlık durumlarının incelenmesi için ADF birim kök testlerinden faydalanılabilir. Değişkenlere ait ADF birim kök istatistikleri Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4. ADF Birim Kök (Augmented Dickey-Fuller) Test İstatistikleri

Değişken	Kesme Terimsiz Ve Trendsiz		Kesme Terimli		Kesme Terimli Ve Trendli		Durağanlık Durumu
	t	p	t	p	t	p	
Log(turgel)	0,867074	0,8925	-2,497848	0,1246	-2,034283	0,5629	Durağan Değil
d(log(turgel))	-5,785702	0,0000	-5,846127	0,0000	-6,072174	0,0001	Durağan
Log(tursay)	2,623686	0,9971	1,112841	0,9968	-1,408168	0,8391	Durağan Değil
d(log(tursay))	-4,742961	0,0000	-5,451311	0,0001	-5,845608	0,0002	Durağan
ter	-0,443461	0,5150	-4,488408	0,0010	-4,743563	0,0028	Durağan Değil
d(ter)	-10,19178	0,000	-10,06527	0,0000	-9,921074	0,0000	Durağan
log(yat)	0,878409	0,8941	-2,719115	0,0812	-3,506346	0,0547	Durağan Değil
d(log(yat))	-5,637479	0,000	-5,555054	0,0001	-5,463527	0,0005	Durağan

d(der) : değişkenin ilk farkını temsil etmektedir.

Tablo4 incelendiğinde tüm değişkenlerin düzey değerlerde durağan değil iken birinci farklarında

durağanlaştıkları görülür. Bu durumda durağanlık varsayımının yerine getirilmesi amacıyla tüm değişkenlerin birinci farkları alınıp tahminlenmesi uygun olacaktır. Değişkenlerin birinci farkları alındığında tahmin edilmek istenen regresyon denklemi şu şekildedir,

$$d(\text{Log}(\text{Turgel})) = \beta_0 + \beta_1(d(\text{ter})) + \beta_2(d(\text{Log}(\text{Tursay})) + \beta_3(d(\text{Log}(\text{Yat})) + \varepsilon$$

Modelin en küçük kareler tahmin yöntemi ile elde edilen tahmin değerleri tablo 5’ de sunulmuştur.

Tablo 5. Model Tahmin Değerleri

Bağımlı Değişken : Turizm Gelirleri				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t	p
Turist Sayısı	0.515403	0.150825	3.417222	0.0019
Yatak Sayısı	1.556358	0.273705	5.686271	0.0743
Terör İndeksi	-0.151782	0.205441	-0.738808	0.0060
Sabit Terim	5.027717	1.640232	3.065247	0.0047
R Kare	0,713611	Düzeltilmiş R Kare	0,683984	
F İstatistiği	24,08693	F İstatistiği (p)	0,0000	
White (p)	0,0830	Jarque-Berra (p)	0,2405448	

Tablo5 incelendiğinde modelin f istatistiği anlamlılık değerinin 0,00 olduğu görünür. Bu değer modelin anlamlı olduğuna işarettir. Modele ait düzeltilmiş r kare değeri ise yaklaşık olarak 0,68’dir. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki değişimleri açıklama oranı % 68 dir. Yüzde ellinin üzerinde olan bu değer modele dair olumlu bir göstergedir. Klasik çoklu regresyon varsayımlarından heteroskedastisi için white istatistiği anlamlılık değeri incelenmelidir. White istatistiği modelin değişen varyansa sahip olduğu hipotezini reddetmektedir. Daha açık bir ifade ile modelde heteroskedastisi problemi bulunmamaktadır. Son olarak artık terimlerin normal dağılım varsayımının yerine getirip getirmediğinin kontrolü için Jarque-Berra istatistiği anlamlılık değeri incelenebilir. 0,05 den büyük olan bu değer artık terimlerin normal dağıldığını göstermektedir (Rosner,2010).

Modelin tahmin edilen katsayı değerleri anlamlılıkları incelendiğinde turist sayısı ve terör indeksi bağımsız değişkenlerinin turizm gelirleri bağımlı değişkeni üzerindeki etkilerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülür (p<0,05). Terör indeksi katsayısı beklenildiği üzere negatiftir. Daha açık bir ifade ile terör indeksinin artması turizm gelirlerini azaltmaktadır. Diğer bağımsız değişken turist sayısı için tahmin edilen parametre ise pozitif işaretlidir. Beklenildiği üzere ülkeye giriş yapan turist sayısı arttıkça turizm gelirlerinin de arttığı söylenebilir. Ülkedeki turistik işletme belgesine sahip otellerdeki yatak kapasitelerinin turizm gelirleri üzerindeki etkisi anlamsız bulgulanmıştır.

Zaman serisi ekonometrisinde değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkiler VAR modeline dayanana Johansen Ko-Entegrasyon analizi ile incelenebilir. Johansen Ko-Entegrasyon analizi için değişkenler arasında kurulacak VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu belirlenmelidir. Tablo 6’ da farklı gecikme uzunlukları için modelin aldığı bilgi kriterleri değerleri verilmiştir.

Tablo 6. Uygun Gecikme Uzunluğu Seçimi

Gecikme Uzunluğu	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-146.5299	NA	0.194017	9.711607	9.896638	9.771922
1	-46.01478	168.6060	0.000841	4.259018	5.184171*	4.560595
2	-22.82528	32.91413*	0.000560*	3.795179	5.460455	4.338017*
3	-12.72495	11.72942	0.000954	4.175803	6.581201	4.959903
4	6.897933	17.72389	0.001041	3.942069	7.087589	4.967430
5	33.95806	17.45814	0.000961	3.228513*	7.114155	4.495135

Tablo 6' daki yıldız işaretleri ilgili bilgi kriterindeki iyi uyumu işaret etmektedir. Görüleceği üzere 2. Gecikmede birden fazla uyum indeksinin uygun değerler aldığı görülür. Bu durumda kurulacak VAR modeli için 2 gecikme uzunluğu seçilebilir. Gecikme uzunluğu 2 olarak belirlenen VAR modeli Ko-Entegrasyon analizi sonuçları tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Johansen Ko-Entegrasyon Analizi

Ko-Entegrasyon	Öz Değer	Trace İstatistiği	0.05 Kritik Değer	p
0	0.810293	92.84530	54.07904	0.0000
1	0.502891	44.63936	35.19275	0.0036
2	0.460297	24.36995	20.26184	0.0128
3	0.200370	6.484592	9.164546	0.1565

Tablo 7 incelendiğinde % 95 güven düzeyinde değişkenler arasında 2 adet uzun dönemli ko-entegrasyon ilişkisi olduğu söylenebilir. Aynı düzeyde durağan olan iktisadi değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkilerin analizinde Granger Nedensellik Analizi ile de analiz edilebilir. Değişkenler arasındaki nedensel ilişkileri irdeleyebilmek amacıyla yapılan Granger Nedensellik Analizi sonuçları tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8. Granger Nedensellik Analizi

Hipotez	Ki-Kare	df	p
Turist Sayısı → Turizm Gelirleri	13.03694	2	0.0013
Yatak Sayısı → Turizm Gelirleri	1.782313	2	0.4102
Terör İndeksi → Turizm Gelirleri	17.74197	2	0.0001
	23.00807	6	0.0008

Tablo8 incelendiğinde % 99 güven düzeyinde turist sayısı ve terör indeksi ile turizm gelirleri arasında bir nedensellik ilişkisinin olduğu görünür ($p < 0,01$). Diğer yandan yatak sayısı ile turizm gelirleri arasında istatistiksel olarak anlamlı nedensel bir ilişki bulgulanamamıştır.

2.model

Araştırmanın bu kısmında 1980-2016 yılları arasında Turizm Gelirlerinin Ülke Ekonomisine etkisi incelenecektir. Bu bağlamda Turizm Gelirlerinin Gayri Safi Yurt İçi Hasıladaki oranı ve Reel Ekonomik Büyüme rakamları arasında VAR modeline dayalı Ko-Entegrasyon ve Nedensellik Analizleri yapılacaktır. Bu bağlamda, tahminlenmek istenen iktisadi model şu şekilde kurulmuştur;

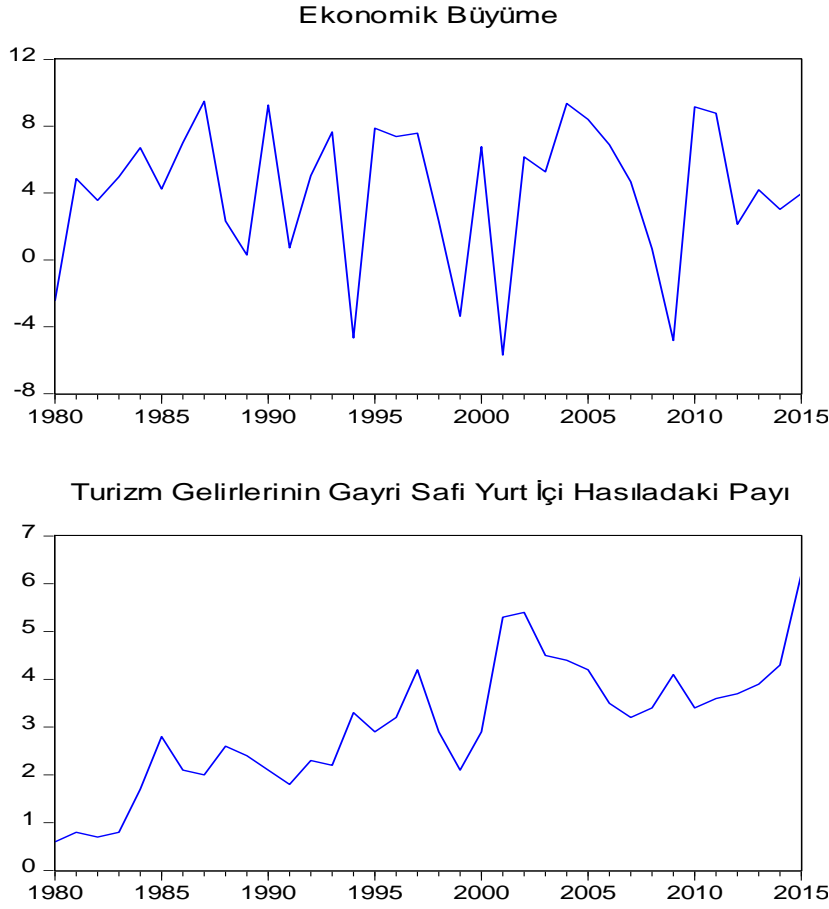
Reel Ekonomik Büyüme = $f(\text{Turizm Gelirlerinin Gayri Safi Yurt İçi Hasıladaki Payı})$

Değişkenlere ait simgeler kullanılarak kurulan ekonometrik model ise şu şekildedir;

$$\text{Buy} = \beta_0 + \beta_1(\text{Turgel2}) + \epsilon$$

Değişkenlere ait seyir grafikleri şekildeki gibidir;

Şekil 2. Değişken Seyir Grafikleri

Modele yer alan değişkenlerin durağanlık durumlarının tespiti için ADF birim kök testlerinden faydalanılacaktır. Değişkenlere ait ADF birim kök sıraları tablo 9'da sunulmuştur.

Tablo 9. ADF Birim Kök (Augmented Dickey-Fuller) Test İstatistikleri

Değişken	Kesme Terimsiz Ve Trendsiz		Kesme Terimli		Kesme Terimli Ve Trendli		Durağanlık Durumu
	t	p	t	p	t	p	
Turgel2	0.580615	0.8370	-1.455631	0.5439	-3.640949	0.0410	Durağan Değil
d(Turgel2)	-4.733973	0.0000	-5.348490	0.0001	-5.218977	0.0009	Durağan
d(Turgel,2)	-6.042066	0.0000	-5.944287	0.0000	-5.945973	0.0002	Durağan
Buy	-3.613850	0.0007	-6.811082	0.0000	-6.722662	0.0000	Durağan

* D(x) değişkenin birinci farkını, d(x,2) değişkenin ikinci farkının temsil eder.

Tablo 9 incelendiğinde turizm gelirlerinin gayri safi yurt içi hasıladaki payı değişkenin düzey değerlerde ve birinci farkında durağan değil iken ikinci farkında durağanlaştığı görülmüştür. Bağımlı değişken ekonomik büyüme ise düzey değerlerde durağandır. Zaman serisi ekonometrisinde Ko-Entegrasyon testleri ve Nedensellik Analizleri değişkenlerin aynı derecede durağan olduklarını varsayar. Bu durumda her iki değişkenin de 2. Farkı alınarak ko entegrasyon testi ve nedensellik testi yapılabilir (Engle ve Granger, 1987). Değişkenlerin ikinci farkları alındığında model şu şekilde olacaktır.

$$d(\text{Buy},2)=\beta_0+\beta_1(d(\text{Turgel},2,2))+\varepsilon$$

Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin tespiti için VAR modelinden çıkarsama yapan Johansen Eş Bütünleşme Testi (Ko-Entegrasyon) testi ve Granger nedensellik testi uygulanabilir. Her iki değişkenin de 2. farkları ile kurulan VAR modeli için uygun gecikme uzunluğunun belirlenebilmesi amacıyla farklı gecikme uzunluklarında bilgi kriterlerinin değerleri tablo 10'de sunulmuştur.

Tablo 10. Uygun Gecikme Uzunluğu Seçimi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-152.1601	NA	142.0291	10.63173	10.72603	10.66126
1	-142.7366	16.89732	97.84928	10.25770	10.54059	10.34629
2	-131.6494	18.35118	60.34818	9.768927	10.24041	9.916589
3	-120.4874	16.93548*	37.28815	9.274994	9.935068*	9.481721
4	-113.7588	9.280808	31.60736	9.086816	9.935482	9.352607
5	-107.5468	7.711535	28.17060*	8.934259*	9.971518	9.259116*

Tablo 10'dan görüleceği üzere kurulacak VAR modeli için 5 gecikme uzunluğu uygun gecikme uzunluğu olarak belirlenebilir. Beş gecikmeli kurulan VAR modeli ile gerçekleştirilen Johansen Eş Bütünleşme Testi sonuçları tablo 11'deki gibidir.

Tablo 11. Johansen Eş Bütünleşme Testi

Ko-Entegrasyon	Öz Değer	İstatistiği	Kritik Değer	p
0	0.705955	45.64061	12.32090	0.0000
1	0.333688	11.36794	4.129906	0.0009

Tablo 11 incelendiğinde istatistiksel olarak anlamlı bir adet Ko-Entegrasyon ilişkisinin varlığından bahsedilebilir. Söz konusu model için turizmin gayri safi yurt içi hasıladaki payı ile ekonomik büyüme arasında uzun dönem bir ilişkinin var olduğu söylenebilir. Değişkenler arasındaki Granger Nedensellik Analizi sonuçları ise tablo 12'deki gibidir.

Tablo 12. Granger Nedensellik Analizi

Hipotez	Ki-Kare	df	p
Turizm Gelirlerinin GSYİH' daki Payı → Ekonomik Büyüme	17.34016	5	0.0039
	17.34016	5	0.0039

Tablo12 incelendiğinde turizm gelirlerinin GSYİH' deki payının ekonomik büyümenin nedeni olmadığı sıfır hipotezi reddedilir. Daha açık bir ifade ile turizm gelirlerinin gayri safi yurt içi hasıladaki payı ekonomik büyümenin bir nedeni olarak bulgulanmıştır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Birinci ve ikinci modeldeki bulguları birlikte değerlendirirsek; hatırlanacağı üzere birinci model terör eylemlerinin turizm gelirleri üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktaydı. Modelde gerek kısa dönem regresyon analizi gerekse uzun dönem Ko-Entegrasyon ve Nedensellik testlerinde terör indeksi değişkeninin turizm gelirleri üzerindeki etkisinin varlığı ortaya çıkarılmıştır. Yani terör olaylarının turizm gelirlerinin olumsuz etkilediği sonucu saptanmıştır. Benzer şekilde, Enders ve Sandler (1991) tarafından yapılan çalışmada İspanya'da terör faaliyetlerinin turizm üzerinde istatistikî açıdan anlamlı-önemli negatif etkisinin olduğu ve

Pizam ve Fleischer (2001) tarafından İsrail de yapılan çalışma da ise terör olaylarının sıklığının turist sayısını olumsuz yönde etkilediği sonuçlarına ulaşılmıştır. Literatürde terör ve turizm arasında ki ilişkileri inceleyen diğer çalışmalar (Drakos ve Kutan,2001; Aly ve Strazicich, 2002; Enders ve Sandler; 2000) terör olaylarının sıklığı ve şiddetinin turizm aktivitelerini ve turizm gelirlerini olumsuz yönde etkilemektedir sonucu, çalışmada bulunan sonuç ile benzerlik göstermektedir.

İkinci modelde ise turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin saptanması amacıyla uzun dönem Ko-Entegrasyon ve Nedensellik testleri sonucu turizm gelirlerinin GSYİH üzerindeki payını ekonomik büyüme ile uzun dönem eş bütünleşme ve nedensel ilişkilerin varlığı gösterilmiştir. Literatürde bulunan diğer çalışmalarda çıkan sonucu destekler niteliktedir. Narayan (2004) çalışmasında Fiji'ye gelen turistlerin milli gelirlerindeki artış ile Fiji'yi ziyaret eden turist sayısı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu saptamıştır. Aynı şekilde Kreishan (2015) Bahreyn'de yapmış olduğu benzer nitelikte ki çalışmada milli gelir ve turist sayısı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Pérez-Rodríguez vd. (2015) turizm gelirleri ile milli gelir arasında pozitif fakat doğrusal olmayan bir ilişki, Brida vd. (2015) Arjantin, Paraguay, Uruguay ve Brezilya üzerinde uyguladığı parametrik olmayan eş bütünleşme yaklaşımı sonucunda ise tüm ülkeler için turizmden büyümeye doğru bir nedensellik bulmuşlardır. Türkiye'de Gunduz ve Hatemi-J (2005), Özdemir ve Öksüzler (2006), Bahar (2006), Çetintaş ve Bektaş (2008), Kutlar ve Sarıkaya (2012), Özcan (2015) tarafından gelen yabancı turist sayılarının ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik yapılan diğer çalışmalar da bu araştırma da çıkan sonucu destekler niteliktedir.

Ülkedeki terör eylemlerinin bir göstergesi olan uluslar arası terör indeksi ile turizm gelirleri arasındaki ilişki ve turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki birlikte incelendiğinde ülkedeki terör indisinin artması turizm gelirlerinin azalması yoluyla ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği sonucuna varılmıştır. Bunun yanında terör indisinin artması başka değişkenler yolu ile de ekonomik büyüme üzerinde etkili olmuştur.

Sonuçlar değerlendirildiği takdir de açıkça gözüküyor ki 1980 yılından günümüze kadar, hem ülkeye gelen turist sayısında hem de turizm gelirlerinde artış gözlenmesine rağmen 1998 ve 1999 yıllarında bir gerileme söz konusudur. Bunun nedeni, aynı dönemler içerisinde terör indisinin artış göstermesi yani ülkede vuku bulan terör olaylarının belirgin bir rol oynaması olabilmektedir. Tabi ekonometrik analizde sadece terör indisinin kullanılması, durumun sadece terör olaylarından kaynaklandığını kanıtlamakta yetmemektedir. 1990 yılında başlayan 1.Körfez savaşının etkisi, 1994 yılı krizi, 1999 yılında yaşanan deprem felaketi, dünya ülkelerinde kapitalizmin durgunluk sürecinde bulunması, 1999 yılında PKK terörist başının yakalanarak Türkiye'ye getirilmesiyle beraber birçok Avrupa ülkesinin Türkiye'yi karalama propagandalarına başlaması; İspanya, Yunanistan, Portekiz gibi ülkelerin fiyatlarda önemli oranda dampinge gitmesi ve Türkiye'nin sezonluk turizm anlayışından 12 ay turizm stratejisi anlayışına geçememesi etkin bir rol oynamış olabileceği göz önünde tutulmalıdır (Demirtaş,2000:4). 1984-1990 yılları arasında turizm ortalama %12,1 büyüyen bir sektör durumundadır (Turizm Bakanlığı, 1998:57). 1984 yılından sonra ise turizmden elde edilen gelirler GSYİH' da ki artış hızlanmış ve bu sıçramanın nedeni olarak ki 1980 sonrası alınan tedbirler ve 1982 yılında yürürlüğe giren 2634 sayılı "Turizm Teşvik" kanunu olabilir. Ayrıca 1983 yılında Turizm Bakanlığı Bünyesinde oluşturulan Turizmi geliştirme fonunun etkisi ve aynı yıl yürürlüğe sokulan Kamu arazilerinin turizm yatırımlarına tahsis edilmesi yönetmeliğin turizmin ekonomide ki payını arttırmasını tetiklemiştir (Aktaş, 2005).

2001-2005 yılları arasında artan terör indeksiyle beraber Turist sayısında ve turizm gelirlerinde düşüş yaşanmaya başlamıştır. 2003 yılında İstanbul'da Beth İsrail ve Neve Şalom Sinagoglarına yönelik gerçekleştirilen saldırılar ve yine aynı yıl İstanbul Levent'teki HSBC binasına ve İngiltere Başkonsolosluğuna yapılan bombalı eylemler, 2004 ve 2005 yıllarında tercih edilen tatil yerlerinden olan Kuşadası'nda birer yıl ara ile gerçekleştirilen bombalı saldırılar bu düşüşü tetiklemiştir. Tabi 2000 ve 2001 yılları arasında Türkiye de yaşanan ekonomik krizlerin terörün yanı sıra turizm sektörünü etkilediği göz önünde tutulmalıdır. 2005-2010 yılları arasında dalgalı olarak turizm gelir ve turist sayılarında kademeli artışlar yaşanmış fakat özellikle 2010 ve 2015 yılları arasında şiddetlenen terör olayları ile beraber gelir ve turist sayılarında düşüşler yaşanmaya başlamıştır. 2009 yılından 2010 yılına turizm gelirlerinde %0,5'lik bir düşüş akabinde turist başına düşen ortalama harcamalarda ise %3,5'lik bir düşüş meydana gelmiştir (TUİK,2011). Bu yıllar içerisinde etkilenen turizm sektörünü çalışmamız kapsamında yaşanan terör olaylarıyla paralel tutmanın yanı sıra 2008 ekonomik krizinin etkileri de göz önün de tutulmalıdır. Zira Türkiye'ye turist gönderen ülkelerin iç dinamiğinden kaynaklanan ekonomik ve politik olumsuzluklar ve rakip ülkelerin anti propagandaları Türkiye'de ki turizm sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. Teşvike bağlanan turizm yatırımlarında 2007 yılının aynı dönemine göre

nominal bazda %3'lük gerileme yaşanmış (Demirtaş,2008). Türkiye'nin 2002'den 2008 yılına kadar %5 civarında olan GSYİ hasıladaki payı 2008 yılında %3'e düşmüştür (TUİK,2009). 2013 yılında meydana gelen 4 terör eylemi turizm sektörünü fazla etkilememiş hatta bir önceki yıla göre turizm gelirinde %11,38'lik, turist sayısında ise %7,5'lik bir artışı beraberinde getirmiştir. Fakat yapılan istatistikler yıllık bazda yapıldığı için 2013 yılının aylık dalgalanmaları analizlere yansımamıştır. Zira, 2013 yılında İstanbul Gezi parkı olaylarında yaşanan eylemler gerçekleştiği dönemde sadece Taksim civarında ki otellerde %82'lik bir kayba neden olurken İstanbul'a dönük rezervasyonlarda da ciddi düşüşler meydana getirmiştir. Özellikle, İstanbul toplantı ve kongre turizmi ciddi kayıplar yaşamış sadece 19 Haziran 2013 yılında yapılacak olan Psikiyatri Birliği toplantısının iptali 1200 kişinin kaybına neden olmuştur. 2014'de 3 olan terör eylemi 2015'de 44'e yükselmiş ve Turizm gelirlerinde %9,2'lik ve turist başına düşen ortalama harcama miktarında ise %0,86'lık bir düşüşe neden olmuştur. Turizm gelirleri ve Gelen turist sayısında ciddi azalış 2016 yılında turizm gelirlerinde %29,73'lük, gelen turist sayısında %24,6'lık ve turist başına düşen ortalama harcama miktarında ise %6,7'lik bir düşüşü tetiklemiştir. Bu durumun sebebi terör olaylarının şiddetinin artması ve Büyük şehirlerde baş göstermeye başlaması istatistiksel olarak kanıtlanmıştır. Fakat analizlerde görülmeyen etkenlerinde bu durumu tetiklediği aşikârdır. Örneğin 24 Kasım 2015 yılında ortaya çıkan Türkiye-Rusya krizi sebebiyle Rusya'dan Türkiye'ye gelen Rus turist sayısının yılın ilk 8 ayında %90'lık bir düşüş yaşamasına sebep olmuştur. Turizmin GSYİ hasıladaki payı 1984 yılında %1'lik bir paya ulaştığı gözükmektedir. Rusya'nın turizm yasağı ve terör eylemleri Türkiye'nin 2016 yıl içerisinde bir önceki yıla göre 6.5 Milyon turist ile 7.5 Milyar dolar gelir kaybetmesine sebep olmuştur (STR,2016). Aynı şekilde 2016 yılında Türkiye'nin anti demokrat uygulamalarının sıklaşması sebebiyle Türkiye'ye gelen turistlerin %15'lik dilimini oluşturan Almanya ile yaşanan kriz doğrultusunda Türkiye'de ki Alman turist sayısının 2 Milyondan fazla azalmasına neden olmuştur. 2015 yılında Almanya'dan Türkiye'ye gelen Alman turist sayısı 5 Milyon 250 bin 36 kişiyken bu rakam 2016 yılında 3 milyon 890 bin 36 kişi olmuştur. Sadece 2015-2016 yılları arasında ki düşüş %30' u aşmıştır. Tourism World Data (2016) verilerine göre bugüne kadar Türkiye'ye Turist gönderen ülkeler arasında 1. Sırada olan Almanya, 2017'nin ilk çeyreğinde %31,05'lik bir azalışla 3. Sıraya düşmüş ve Ocak ay itibarıyla Almanya'dan gelen rezervasyonlarda %58'lik bir gerileme görülmüştür (TUİK, TUROB, World Tourism Data,2016).

Sonuç olarak; Turistlerin fiyat-performans açısından ürünleri tartıp karar veren mantıklı tüketiciler olduğu görüşüne göre bir tatil yerinde ki artan terör olaylarıyla ilişkilendirilen riskler, o bölgenin görülme maliyetinin turist için daha fazla hale gelmesine neden olur. Bu sebeple bir bölgede yaşanan terör olayları, turistlerin o bölgeyi daha riskli görmelerine (o bölgeyi görme maliyetinin artmasına) ve turistlerin daha güvenli gördükleri tatil yerlerini tercih etmelerine neden olur (Enders ve Sandler 1991, Gueve martin 1992). Bu durumda terörizm ve turizm arasında ki ilişkiye baktığımızda bu ilişkinin hiçte küçümsenmeyecek boyutta olduğu ve bu olumsuz durumun ortadan kaldırılması terörizmin kesin olarak ortadan kaldırılmasına bağlıdır. Terörizmin tam olarak ortadan kaldırılamayacağı gerçeği günümüzde benimsenmiş olsa da ulusal ve uluslararası düzeyde alınabilecek önlem ve tedbirler Turizm sektöründe karşılaşılabilecek olası risklere ve acil durumlara karşı önceden tedbir alınmasını ve hazırlıklı olunmasını sağlayacaktır. Teröre sıklıkla maruz kalan ve mücadele eden ülkeler bu durum ile başa çıkabilmek için terörizme yönelik gerek ulusal gerek bölgesel veya uluslararası alanda iş birlikleri sağlamalı, bütün devletler tarafından kabul edilen ortak bir terörizm tanımının yapılmasına destek vermeli, teröre destek veren devletlerin desteklerinden vaz geçirilmesi çabasında olması, Ülkelerinde ve dünyada sosyal barış, sosyal adalet ve demokrasinin geliştirilmesi için çaba sarf etmeleri, terör saldırılarından sonra oluşturulacak pazarlama stratejileri iç turizmi canlandırmaya yönelik paket turlarda fiyat indirimleri gibi çeşitli promosyon uygulamalarını kullanmaları, terör saldırılarıyla birlikte zedelenen ülke imajının düzeltilebilmesi için çeşitli tanıtım kampanyaları başlatılarak finansman ayrılmaları ülke için faydalı olacaktır.

Bu araştırmada terör olayları ile turizm gelirleri arasında ki direkt ilişkiyi ve terör olaylarının turizm gelirleri yolu ile ülke ekonomisindeki etkisini irdelemeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda 1980-2016 yılları arasında ki 36 gözlemlenilen Terör indeksi, Turizm gelirleri, Yabancı Turist Sayıları, Turizm İşletme Belgeli yatak sayısı, Turizmin GSYİ hasıladaki payını yansıtan veriler kullanılmıştır. İleride yapılacak olan çalışmalar bu verilere ek olarak Turizm gelirlerini belirleyen yeni verileri aylık veya çeyreklik bazda kullanırsa daha anlamlı ve detaylı sonuçlar elde edebileceklerdir. Ayrıca çalışmanın ikinci kısmında yani turizm gelirlerinin ekonomiye olan etkisinin ölçülmesinde reel ekonomik büyümeyi etkileyen değişkenler arasında ithalat ve ihracat, üretim kapasitesi istihdam oranı verileri de dâhil edilebilir. Son olarak, Terör olaylarıyla beraber politik istikrarsızlığın, ekonomik ve siyasi krizlerin, savaşların ve doğal felaketlerin ve güvenlik algısının turizm sektörüne olan etkileri de derin bir şekilde irdelenmelidir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, C. (2005). "Türkiye'nin Turizm Gelirlerini Etkileyen Değişkenler İçin en Uygun Regresyon Denklemine Belirlenmesi". *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6(2); 163-174.
- Akinci, M. ve Yılmaz, Ö. (2015). "Bir Turizm Krizi Olarak Uluslararası Turizm: Ülke Grupları İtibariyle Panel Veri Analizi". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED)*, 30: 51-76.
- Aly, H. Y. ve Strazicich, Mark C. (2002). Terrorism and Tourism: Is the Impact Permanent or Transitory? Time Series Evidence from some MENA Countries, <http://www.erf.org.eg/html/btrade1.pdf> (10.11.2002).
- Alexander, Y. (1977). "Communications Aspects of International Terrorism". *International Problems*, 16:55-60.
- Atkinson, S. E., T. Sandier ve J. Tschirhart (1987). "Terrorism in a Bargaining Framework". *The Journal of Law and Economics*, 30: 1-21.
- Aziz, H. (1995). "Understanding Terrorist Attacks on Tourists in Egypt". *Tourism Management*, 16:91-95.
- Bahar, O. (2006). "Turizm sektörünün Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi: VAR analizi yaklaşımı". *Yönetim ve Ekonomi*, 13(2).
- Bayramoğlu, T., Durmaz, A. ve Arı, Y. O. (2015). "Ekonomik Açıdan Terör ve Turizm İlişkisi: Dünya Örnekleri ve Türkiye Örneği". *Türkiye Klinikleri / Foren Med-Special Topics*, 1(2): 25-34.
- Brady, J., ve R. Widdows (1988). "The Impact of World Events on Travel to Europe During the Summer of 1986". *Journal of Travel Research*, 26:8-10.
- Brida, J. G., Lanzilotta, B., Pereyra, J. S., ve Pizzolon, F. (2015). "A nonlinear approach to the tourism-led growth hypothesis: The case of the MERCOSUR". *Current Issues in Tourism*, 18(7), 647-666. <http://doi.org/10.1080/13683500.2013.802765>
- Buckley, P. J., ve M. Klemm (1993). "The Decline of Tourism in Northern Ireland: The Causes". *Tourism Management*, 4:184-194.
- Chavez, R. (1999). "Globalisation and tourism: deadly mix for indigenous peoples". *Third World Resurgence*, No.103, <http://www.twn.my/title/chavez-cn.htm> (Erişim Tarihi: 18.03.2017).
- Crenshaw, M. (1989). "Terrorism and International Cooperation". *Occasional paper series* 11. New York: Institute for East-West Security Studies.
- Conant, J. S., T. Clark, J. J. Burnett, and G. Zank (1988). "Terrorism and Travel: Managing the Unmanageable". *Journal of Travel Research*, 26: 16-20.
- Çetintaş, H., ve Bektaş, Ç. (2008). "Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler". *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(1), 37-44.
- D'Amore, L. J., ve T. E. Anuza (1986). "International Terrorism: Implications and Challenge for Global Tourism". *Business Quarterly* (November):20-29.
- Drakos, K. ve Kutan, A. M. (2001). "Regional Effects of Terrorism on Tourism in Three Mediterranean Countries". *Journal of Conflict Resolution*, 47(5): 621-641.
- Edgell, Sr., D. L. (1990). *International Tourism Policy*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Edmonds C, Mak J. (2006). "Terrorism and Tourism in the Asia Pacific Region: Is Travel and Tourism in a New World After 9/11". *East West Center Working Papers*, Economic Series No: 86: 1-24.
- Emniyet Genel Müdürlüğü-EGM (2003). *Terör ve Turizm*. Emniyet Genel Müdürlüğü Resmi Web Sitesi. <http://www.egm.gov.tr/teror.asp>.
- Enders, W., ve T. Sandler (1991). "Causality between Transnational Terrorism and Tourism: The Case of Spain". *Terrorism*, 14:49-58.

- Enders, W., T. Sandler ve G. F. Parise (1992). "An Econometric Analysis of the Impact of Terrorism on Tourism". *Kyklos*,45: 53 1-554.
- Enders, W. ve Sandler, T. (2000). "Is Transnational Terrorism Becoming More Threatening?". *Journal of Conflict Resolution*, 44 (3), pp: 307-332.
- Gu, Z. ve T. L. Martin (1992). "Terrorism, Seasonality, and International Air Tourist Arrival in Central Florida: An Empirical Analysis". *Journal of Travel and Tourism Marketing* 1 (1):3- 15.
- Gunduz, L., ve Hatemi-J, A. (2005). "Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey". *Applied Economics Letters*, 12(8), 499–504.
- Global Terrorism Index. <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/Global-Terrorism-Index-2015.pdf> (Erişim tarihi: 15.03.2017)
- Hacker, F.J. (1978). *Crusaders, Criminals, Crazies: Terror and Terrorism in Time*. New York: Bantam.
- Hollier, R. (1991). "Conflict in the Gulf: Response of the Tourism Industry". *Tourism Management*, 12:2-4.
- Hall, C. M., ve V. O'Sullivan (1996). "Tourism, Political Stability and Violence In Tourism". *Crime and International Security Issues*, A. Pizam and Y. Mansfeld, eds., pp. 105-121. New York: Wiley.
- Hurley, J. A. (1988). "The Hotels of Rome: Meeting the Marketing Challenge of Terrorism". *The Cornell Quarterly*, 29:71-79.
- Jenkins, B. (1987). *The Future Course of International Terrorism. In Contemporary Trends in World Terrorism*, A. Kurz, ed., pp. 150-159. New York: Praeger.
- Jenkins, B. (1988). *Future Trends in International Terrorism. In Current Perspectives on International Terrorism*, R. O. Slater and M. Stohl, eds., pp. 246-266. London: Macmillan.
- Karber, P. A. (1971). Terrorism as Social Protest. Unpublished paper.
- Kreishan, F. M. (2015). "Empirical study on tourism and economic growth of Bahrain: An ardl bounds testing approach". *International Journal of Economics and Finance*, 7(11), 1. <http://doi.org/10.5539/ijef.v7n11p1>
- Kutlar, A., ve Sarıkaya, M. (2012). "Türkiye'ye 1964-2007 döneminde gelen turist sayısı ile ilgili ekonometrik bir çalışma". *Sakarya İktisat Dergisi*, 1(1), 1–22
- Lehrman, C. K. (1986). "When Fact and Fantasy Collide: Crisis Management in the Travel Industry". *Public Relations Journal*, 42:25-28.
- Lea, J. P. (1996). Tourism, Tealpolitik and Development in the South Pacific. *In Tourism, Crime and International Security Issues*, A. Pizam and Y. Mansfeld, eds., pp. 123-142. New York: Wiley.
- Leslie, D. (1999). "Terrorism and tourism: the Northern Ireland situation a look behind the veil of certainty". *Journal of Travel Research*, 38 (1), 37-40.
- May, W. F. (1974). "Terrorism as Strategy and Ecstasy". *Social Research*, 41:277.
- Murphy, J. F. (1989). *State Support of International Terrorism*. San Francisco: Westview Press.
- Ministry of Culture and Tourism, Bulletin of Tourism Statistic's, Ministry of Culture and Tourism,http://www.kultur.gov.tr/portal/istatistik_tr.asp?dir=%Ddstatistikler(Ankara: Ministry of Culture and Tourism, 2005)
- Narayan, P. K. (2004). "Fiji's tourism demand: The ARDL approach to cointegration". *Tourism Economics*, 10(2), 193–206. <http://doi.org/10.5367/000000004323142425>

- Özcan, C. C. (2015). "Turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisinin simetrik ve asimetrik nedensellik yaklaşımı ile analizi: Türkiye örneği". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 46, 177–199.
- Özdemir, A. R., ve Öksüzler, O. (2006). "Türkiye’de turizm bir ekonomik büyüme aracı olabilir mi? Bir Granger nedensellik analiz". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(16), 107-126.
- Öztürk, S. ve Çelik, K. (2009). "Terörizmin Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri". *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 1(2): 85-106.
- Pérez-Rodríguez, J. V., Ledesma-Rodríguez, F., ve Santana-Gallego, M. (2015). "Testing dependence between GDP and tourism’s growth rates". *Tourism Management*, 48, 268– 282. <http://doi.org/10.1016/j.tourman.2014.11.007>
- Pizam, A. ve Fleischer, A. (2001). "Severity vs. Frequency of Acts of Terrorism: Which Has a Larger Impact on Tourism Demand ?". *The Center For Agricultural Economic Research*, Working Paper No. 20117, P.O Box 12, Rehovot, Israel.
- Poland, J. M.(1988). *Understanding Terrorism*. Englewood Cliffs NJ: Prentice-Hall.
- Richter, L. K. (1980). "The Political Uses of Tourism: A Philippine Case Study". *The Journal of Developing Areas*, 14: 237-257.
- Richter, L. K., ve W. L. Waugh, Jr. (1983). "Tourism Politics and Political Science: A Case of Not So Benign Neglect". *Annals of Tourism Research*, 10:3 13-3 15.
- Richter, L. K. (1986). "Terrorism and Tourism as Logical Companions". *Tourism Management*, 7: 230-238.
- Sandler, T. ve H. E. Lapan (1988). "The Calculus of Dissent: An Analysis of Terrorists' Choice of Targets". *Synthese*, 76:244-261.
- Schmid, A. P. ve A. J. Jongman (1988). *Political Terrorism*. New York: North-Holland.
- Schmid, A. P. ve J. deGraaf (1982). *Violence as Communication: Insurgent Terrorism and the Western News Media*. Beverly Hills CA: Sage.
- Schlagheck, D. M. (1988) *International Terrorism*. Lexington MA: Lexington Books.
- Serçek, G. Ö. ve Serçek, S. (2016). "Turizm Sektörünün Gelişmesi Önündeki Engel: Terörizm". *International Journal of Social Science*, 42: 431-444.
- Sonmez, S. F. (1994). An Exploratory Analysis of the Influence of Personal Factors on International Vacation Decisions within the Context of Terrorism and/or Political Instability Risk. Unpublished doctoral dissertation. University Park PA: The Pennsylvania State University.
- Unur, K. (2000). "Turizm – Terörizm İlişkisi ve Türkiye Örneği". *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Eylül – Aralık:169-177.
- UNWTO, (2014). *Tourism Highlights 2014 Edition*.
- US House of Representatives .(1991). *The Impact of the Threat of Terrorism and The Recession on the Travel and Tourism Industry*. (Serial No. 102-6). Washington, DC: US Government Printing Office.
- US Department of State (1997). *Patterns of Global Terrorism: 1996*. Washington DC: US Department of State.
- US Department of State (1996). *Patterns of Global Terrorism: 1995*. Washington DC: US Department of State.
- vanRaaij, W. F., and D. A. Francken
- US Department of State (1984). Vacation Decisions, Activities, and Satisfactions. *Annals of Tourism Research*, 11:101-112.

- Tavares J. (2004). The open society assesses its enemies: shocks, disasters and terrorist attacks. *Journal of Monetary Economics*, 51(5): 1039-1070.
- Thornton, T. P. (1968). *Terror as a Weapon of Political Agitation*. In Internal War, H. Eckstein, ed., New York: Free Press.
- Tunçsiper, B. ve Gönen, İ. (2001). “Dönemsel olayların turizm ekonomisine etkileri ve çözüm önerileri”. II. *Ulusal Türkiye Turizmi Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Türkiye Turizmini Araştırma Enstitüsü, 6-7 Aralık 2001; 1-21.
- TUROB *Şubat 2017 İstanbul Turizm İstatistikleri*
- TURSAB. <http://www.tursab.org.tr/tr/turizm-verileri/istatistikler/turizmin-ekonomideki-yeri>, (Erişim tarihi: 15.03.2017)
- TUROB. <http://www.turob.com/istatistikler.aspx> STR 2017 Şubat Raporu. (Erişim tarihi: 18.03.2017)
- TUROB *Şubat 2017 Merkez Bankası Aylık Fiyat Gelişmeleri Raporu*. <http://www.turob.com/Resources/doc/afiyatsubat17.pdf.pdf>
- TUİK. <https://biruni.tuik.gov.tr/turizmapp/menuturizm.zul> (Erişim tarihi: 15.03.2017) TUİK, (2014). *İstatistik Göstergeler 1923-2013*, Ankara.
- Toman, J. (1991). Developing an International Policy Against Terrorism. In International Terrorism: Policy Implications, S. Flood, ed., pp. 111-128. Chicago: The University of Illinois at Chicago, Office of International Criminal Justice.
- Wahab, S. (1995). “Terrorism: A Challenge to Tourism. In Security and Risks in Travel and Tourism”. *Proceedings of the Talk at the Top Conference*, pp. 84-108. Ostersund: Mid-Sweden University.
- Wilkinson, P. (1979), *Terrorism and the Liberal State*. New York: New York University Press.
- WTTC, <http://www.wttc.org/datagateway/> (Erişim tarihi: 15.03.2017)
- WTO (2016). World Tourism Barometer.
- Yavaş, A. (2004). “Terörizm ve Turizm Endüstrisini Hedef Alma Nedenleri”, *Polis Dergisi*, 40.
- UNWTO. <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418145>. (Erişim tarihi: 15.03.2017)